

Subjekty a text

V současné době je víceméně všeobecně přijímán názor, že literární dílo je svou podstatou, ve svém „prvním plánu“, útvarem jazykovým, *slovesným*.¹ V podstatě stejně všeobecně se má za to, že jeho specifika, jako slovesného textu *uměleckého*, vyvstane zřetelně jen na základě porovnání s charakterem slovesných textů neuměleckých. Na pozadí tohoto vztahu může být vnímána a zkoumána problematika různého druhu, také problematika *subjektu*.

Položme si proto úvodem otázku, jak se problematika subjektu jeví na obecné rovině. Základem jejího zodpovězení se stane jedna nesporná charakteristika subjektu jakožto bytosti sociální, totiž jeho lidská potřeba sdělovat (a sdělovat se), komunikovat, a tedy vytvářet a přijímat texty. Při pohledu „z druhé strany“, od textu, můžeme konstatovat, že text jako znak prostředkující sdělování sám přímo předpokládá jistou vazbu na subjekty, které s ním operují. „Lidský“, subjektový prvek tak vstupuje jako nezanedbatelná složka do všech úvah o textech a komunikaci, jež proces předávání informací nahlížejí jako interakci mezilidskou, jako proces sociální.²

V těchto úvahách je užitečné rozlišovat dva typy subjektů, svou povahou zásadně rozdílné: 1. subjekty stojící *vně textu* (externí), rozdílným způsobem biofyziopsychologicky vydělené a různě historicky i sociálně určené (reálné) lidské bytosti; 2. *subjekty textové* (interní), konstitutivní a obligatorní složky významové výstavby textu.

Subjekty stojící vně textu jsou ve svém individuálním i společenském určení nadány různými typy společenských aktivit, mimo jiné i aktivitou komunikační - vstupují do komunikačního procesu, vytvářejí a přijímají texty, samozřejmě také texty umělecké. Na jedné straně komunikačního aktu přítom stojí komunikant, od něhož sdělení vychází - *autor* (mluvčí, pisatel); na straně druhé pak komunikant, k němuž sdělení směřuje - *vnímatel* (posluchač, čtenář).

Dnes se už v podstatě obecně soudí, že při úvahách o samotném textu (zvláště uměleckém) nelze mezi textem a reálnými účastníky komunikačního aktu, autorem a vnímatelem, vést přímou, mechanickou spojnici. Ani z takových úvah je ovšem nelze zcela vyloučit. A pokud se předmět úvah rozšiřuje od textu směrem k široce pojaté komunikaci a v poslední době i k procesům produkce a porozumění (comprehension), mění se pohled na vztah text -

vnětextové subjekty dost podstatně. Souvisí to s tím, že text se už zpravidla nezkoumá jen jako systém (nadvětných) formálních vztahů, do hry vstupuje význam textu jako celku. Stále větší váhy pak postupně nabývá přesvědčení, že tento význam není možno hledat v textu samém, ale ve vědomí vnímatele textu, například v aktivaci jistých takzvaných mentálních modelů, o něž se proces porozumění (i produkce) textu opírá (srov. i různé koncepce tzv. recepčních estetik).

Jaké stanovisko k těmto přístupům, často velmi vyhraněně formulovaným, zaujmout? Do jaké míry reálné komunikanty do problematiky textu integrovat? Nepochybně jistě je, že základem analýzy, výkladu, interpretace textu je vždy jeho (individuální) recepce. Nepochybná je ovšem i skutečnost, že společenská existence textu je dána až *úhrnem* jeho *produkce*, jeho *materiální* prezentace (prezentace materiálního nositele znaku) a jeho *recepce*, a stejně jako nemůžeme text redukovat pouze na proces produkce, případně - mechanicky - na její pouhý rezultat, nemůžeme ho redukovat ani pouze na recepci, na relaci text - vnímatel, nebo dokonce na vědomí vnímatele samo. Nicméně jistou, byť nikoli mechanickou vazbu autor - text - vnímatel popřít nelze a i z hlediska významového, z hlediska smyslu textu, je zahrnutí vně textových reálných subjektů do problematiky textu potřebné. Jsou ovšem s textem svázány pouze nepřímou, zprostředkovanou: prostřednictvím své reálné komunikační aktivity vytvářejí, respektive přijímají určité komunikační role, jež jsou realizovány subjekty textovými. Pouze a výhradně tyto textové subjekty jsou pak složkami významové struktury textu, prostředky utváření jeho smyslu, pouze tyto subjekty prostředkují předávání informace v oblasti sociálního kontaktu.

Jako konstitutivní a obligatorní složky struktury textu se *textové subjekty* vzhledem ke své úloze a funkci diferencují na subjekty podávající („levá“ strana textového komunikačního aktu) a subjekty přijímající („pravá“ strana); obojí jsou, zdůrazněme ještě jednou, determinované a identifikovatelné pouze a výhradně skrze strukturu textu, jehož jsou součástí. Na základě stupně jejich strukturální determinovanosti a identifikovatelnosti můžeme v jejich rámci vydělit A) *subjekty implicitní*, které zde označujeme termíny *produktor* (implicitní subjekt podávající) a *receptor* (implicitní subjekt přijímající), a B) *subjekty explicitní*, které zde označujeme termíny *narátor* (explicitní subjekt podávající) a *adresát* (explicitní subjekt přijímající).

Výše užitá omezující formulace „které zde označujeme“ má své důvody - totiž četná synonymická označení, jichž se pro podávající a přijímající subjekty v odborné literatuře užívá. Protože ani literárněteoretické slovníky nekodifikují terminologii dané oblasti jednotně, upozorníme zde alespoň na některé přesahy. Jdou často i přes dělicí čáru vedenou mezi subjekty vnětextovými a textovými: například termín autor (popřípadě autorský subjekt) slouží i pro označení subjektu textového (mimotextový podávající subjekt se pak obvykle označuje jako reálný autor); reálný vnímatel textu (jeho čtenář) bývá zase často označován termínem adresát. Záměnně bývá, a to buď pro subjekty vnětextové, nebo textové užíváno i terminologických dvojic jako adresant - adresát, percipient - recipient, původce - příjemce; snad jen termíny vysílatel - příjematel a kódovač - dekódovač jsou jednoznačnější a pravidelněji přiřazovány „reálu“, tedy subjektům vnětextovým. V rámci subjektů textových bývají termíny receptor/adresát užívány záměnně pro implicitní i explicitní subjekt přijímající. Textový subjekt podávající se v analýzách epiky téměř pravidelně pojmenovává jako vypravěč (rozlišuje se potom vypravěč autorský, personální, přímý atd.), v úvahách o lyrice jako lyrický subjekt nebo lyrický hrdina. Termíny virtuální příjemce (receptor, adresát), popřípadě ideální čtenář - též poměrně časté - označují obvykle implicitní přijímající subjekt, tedy jistý soubor požadavků na porozumění textu. I z tohoto stručného a ne úplného náčrtu je zřejmé, do jaké míry je označování jednotlivých typů subjektů spjatých s literárním dílem proměnné. Neočekávejme tedy přísně jednotnou terminologii ani v této knížce - podstatnější než unifikace pojmenování jednotlivých typů subjektů je totiž samozřejmě postžení jejich funkce ve vztahu k literárnímu textu, funkce v jeho struktuře, případně i ve struktuře vývoje národní literatury - a především k tomu tento soubor studií směřuje.

Vedle konstitutivních a obligatorních subjektivých složek textu (jejichž pojmenování v odborné literatuře kolísá výše naznačeným způsobem) se zde musíme zmínit ještě o jednom typu textových subjektů, o typu specifickém zejména pro texty umělecké (i on má ovšem paralely v mimoumělecké komunikaci), pravidelně označovaném termínem *postava*. Subjekt postavy se utváří jako inherentní obsahová složka výpovědi podávajícího subjektu, tedy té roviny textové komunikace, kterou bychom mohli označit jako rovinu primární: až skrze tento subjekt, to znamená zprostředkovaně, je podána přímá charakteristika postavy, její chování, jednání atd. Zprostředkovanou,

sekundární povahu má také komunikace postav, jejich „řeč“ (chápaná často jako komplementární k funkčně nadřazené řeči autorské, jež řeč postav uvádí, komentuje, hodnotí). Zvláště v textech s převažujícím prvkem epickým je přiřazení řeči postavám (a nezastíraná zprostředkovaná utvářenost postavy) pocíťováno jako norma závazná pro daný literární druh (ovšem norma v moderní epice zhusta porušovaná, zvláště různými typy prolínání řeči postav s řečí autorskou).³ Na rozdíl od toho se v textech s převažujícím prvkem lyrickým komunikační aktivita postavám obvykle nepřisuzuje; v textech dramatických pak zase zdánlivě „chybí“ nadřazený podávající subjekt, textu dominuje právě až komunikace sekundární, komunikace postav (postava zastupující textový podávající subjekt, např. přímými odkazy na „utvářenost“ textu, je zde pocíťována jako prvek příznakový). Textový podávající subjekt je ovšem podstatnou složkou struktury textu vždy - i v dramatu (byť zde není tak snadno identifikovatelný jako postavy), - a rovněž v těch literárních dílech epických, kde jeho textové funkce zdánlivě beze zbytku přejímá postava (jako např. v Neviditelném J. Havlíčka, 1937) nebo kde se v této funkci střídá postav několik, případně kde se postavy střídají v části textu, zatímco další část je podávajícímu textovému subjektu přiřazena přímo (Havířská balada M. Majerové, 1938).

Zhruba lze tedy subjektové ustrojení literárního textu postihnout takto:⁴

subjekty		podávající	přijímající	
vnětextové		autor	vnímatel	
textové	implicitní	produktor	receptor	primární
	explicitní	narátor	adresát	
	postavy			sekundární

Jak schéma ukazuje, „nejbližšími“ textovými ekvivalenty reálně komunikujících subjektů (subjektů vnětextových) jsou vždy textové subjekty na rovině komunikace primární: produktor (narátor) - receptor (adresát); jejich místo ve struktuře textu lze vymezit i tak, že je již nelze usouvztažnit s textovými subjekty „vyššího“ řádu. Postavy mají oproti tomu vždy charakter až sekundární; „nad nimi“ stojí pravidelně textové subjekty primární.

Naznačme teď alespoň zhruba rozdíly mezi jejich typy, mezi produkto-rem a narátorem na jedné, receptorem a adresátem na druhé straně.

Produktor a receptor (textové implicitní subjekty) se vydělují na základě samé sdělné povahy textu (tedy na základě toho, že každé sdělení od někoho vychází a k někomu směřuje). Jako sémantická složka textu jsou pak už tyto subjekty determinované a identifikovatelné i ve svých příznakovějších charakteristikách než jen jako jisté „komunikační vědomí“ textu: každý text - jako komplexní útvar užití jazyka - totiž vždy závazně prezentuje jistý zcela určitý úhel pohledu, vždy podává „skutečnost“ v jistém zpracování - a zakotvuje tak skrze sebe sama své implicitní subjekty v prostoru, v čase i ve „světě hodnot“. S tím souvisí i determinovanost a identifikovatelnost těchto subjektů jako uživatelů jistého druhu jazykového kódu (třeba češtiny), a to zejména v jeho stylovém, ale i jiném rozvrstvení nesoucím různé sdělné hodnoty a funkce (srovnejme v tomto ohledu třeba rozdílnost subjektů produktora Vančurových Polí orných a válečných, 1925, a Pověťtí, 1940).

Míra a výraznost příznakových rysů přiřazených implicitním textovým subjektům je samozřejmě proměnlivá, mimo jiné i v závislosti na souborech norem, jež „diktuji“ jejich charakter v jistých sdělovacích oblastech, druzích, žánrech, ale i v různých obdobích vývoje národní literatury; proměnlivé jsou také přesahy mezi textovými subjekty implicitními a explicitními, jejich funkční přeskupování. Tyto přesahy, narušující „klasické“ typy textových subjektů petrifikované literární tradicí, charakterizují například v období dvacátých let v podstatě všechny literární žánry⁵ a souvisejí přímo se subjektivizací soudobé prózy i dramatu i s aktualizací epických prvků v soudobé mladé poezii (např. v souvislosti s explicitně ztvárněným podávajícím subjektem).

Explicitní textové subjekty, *narátor* a *adresát*, jsou pak obdobně textově determinované a identifikovatelné už „úhlem pohledu“ o a způsobem, jakým jsou v textu využity stavební prostředky jazykové, tematické, textové, tekto-

nické. Na rozdíl od subjektů implicitních se však stávají přímo, nezprostředkovaně obsahovými složkami textu, jsou jako subjekty různou měrou a různými prostředky a způsoby tematizovány (výslovně označeny, pojmenovány, identifikovány); tematizována je zároveň jejich komunikační a textotvorná činnost, která je jim přiřazena opět přímo, případně i spolu s osvětlením okolností či způsobu jejich účasti na komunikaci. V souvislosti s tím bývá - logicky - tematizováno i jejich časoprostorové zakotvení i zakotvení ve „světě hodnot“. Tematizace podávajícího subjektu právě v souvislosti s literární komunikací, jako (slovesného) „tvůrce“ reflektujícího sebe sama, své podání (i jeho způsob) a zhusta i sám literární tvar, potenciálně nese četné textové funkce: v řadě prozaických textů sklonku dvacátých let například prostředkuje subjektivitu podání, relativizuje podaný svět a realitu vůbec, zároveň ovšem také umožňuje polemizovat s tradicí žánru, jeho výrazovými možnostmi, a v neposlední řadě i se sdělným „posláním“ textu. Jsou-li pak tematizovány i takové rysy, činnosti, vlastnosti atd. těchto subjektů, které nesouvisejí jen s činností komunikační a textotvornou, jsou distinktivní rysy produktora a narátora, receptora a adresáta ještě výraznější (subjekt se pak tematizuje nejen jako komunikant a tvůrce textu, ale také jako subjekt zapojený i do ostatních rozmanitých činností lidských).

Výše jsme naznačili, že povaha textových subjektů (a samozřejmě i text sám, je-li nahlížen jako rezultat a východisko textotvorné činnosti) je více nebo méně, vždy však zprostředkovaně, vázána na povahu zmíněných už subjektů mimotextových, autora a vnímatele. Vedle nich je ovšem modifikována také dalšími subjekty, jež vstupují do procesu komunikace jako mezičlánek řetězce autor - (zveřejněný) text - vnímatel. Zcela specifickou, totiž „zjevnou“ povahu mají komunikační vstupy překladatele, méně zjevně se uplatňují subjekty například redaktora, nakladatelského recenzenta, korektora, také dramaturga, cenzora apod.; jejich podíl na konečné podobě textových subjektů bývá ovšem někdy identifikovatelný jen obtížně.⁶

Textotvorná činnost všech těchto subjektů, včetně podoby jejich (případně) textové role, je pak určována či modifikována řadou okolností, především faktem sociální regulace komunikace. Komunikačně regulující funkci mají normy různého typu (sociální, etické), a zejména pak normy v širokém slova smyslu jazykové, zahrnující pochopitelně i normu stylovou (typ výstavby textu v závislosti na dílčích, ne zcela obecně platných okolnostech komunikace),⁷ normu druhovou a žánrovou. Komunikanti

sami jsou přítom nejen nositeli těchto norem (obecného povědomí o normách i povědomí o jejich situační a j. vázanosti) a zároveň i jejich spoluvůrci, často jsou také jejich „narušovatelé“.⁸ V meziválečném období, jak jsme výše naznačili, zasahuje takový odklon od normy mezi jinými stavebními prostředky a postupy také subjektové ustrojení literárních textů a zprostředkovaně pak samozřejmě jejich estetické a noetické funkce; porušování tradiční, petrifikované subjektové struktury textů přítom není v daném období typově „jednorodé“ a ani funkčně totožné a neměnné.

Poznámky

¹ Upozorňoval na to systematicky např. J. Mukařovský; uceleně o tom zvláště ve dvou přednáškových cyklech šk.r.1933-34: *Filozofie jazyka básnického a Filozofie básnické struktury* (Wiener Slawistischer Almanach 1981, 8, s. 13-116). Představu o tom, jaké rysy literárního díla pokládá současná nauka o textu za rysy determinované jeho jazykovým ustrojením, podává např. R. Mayenowa: *Poetyka teoretyczna. Zagadnienia języka*, Wrocław et al. 1979 (2.vyd.).

² Tímto způsobem chápe komunikaci např. R. Jakobson ve známé studii *Lingvistika a poetika* (Style in Language, Cambridge, Mass. 1960). Oproti tomu do úvah o komunikaci vyrůstajících z technicizujícího rámce teorie informace (Shannon aj.) subjektová složka (složka „lidská“) začleňována nebývá.

³ Podrobně o přestavbě moderní epické struktury z tohoto hlediska srov. B. Doležel, *O stylu moderní české prózy. Výstavba textu*, Praha 1960.

⁴ Detailní typologii subjektů podává v rámci své koncepce literární komunikace A. Okopień-Sławińska, *Semantyka wypowiedzy poetyckiej. Preliminaria*, Wrocław et al. 1985.

⁵ Jejich pojetí se ovšem právě v tomto období proměňuje, srov. *Poetika české meziválečné literatury* (Proměny žánrů), Praha 1987.

⁶ Modifikací podob textových subjektů (a tím textu jako celku), např. komunikačními vstupy redaktora, cenzora apod., se proměňuje nepochybně i působení textu; to ovšem může být modifikováno (někdy dokonce přímo „řženo“) i subjekty stojícími zcela mimo text, např. subjekty přídatného textového aparátu (vysvětlivky), subjekty kritik, recenzí, doslovů, předmluv apod.

⁷ Srov. k tomu koncepci tzv. stylotvorných faktorů rozpracovávanou českou funkční stylistikou od třicátých let zvláště v pracích B. Havránka, M. Jelínka, K. Hausenblase, J. Krause.

⁸ O porušování „klasických“ tradicí rolí v naraci srov. např. F. K. Stanzel, *Theorie vyprávění*, Praha 1988.